

milliyetçilik milliyetçiliğin kurdudur:

arap ve türk milliyetçilikleri örneği

BAYRAM SOY

Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Giriş

İnsan, bilinen tarihinin her döneminde bir şey için, bir sebepten ötürü, bir ad altında çatışmıştır. Bu çatışmanın genellikle hayatı sürdürebilmek için gerekli unsurlardan kaynaklandığı, dikkatli bir tarih okuyucusunun gözünden kaçmaz. Çok eski dönemlerde, insan nüfusu bugünle kıyaslanamayacak kadar azken bir tarla, bir otlak, bir ova, bir bölge için, yani gittikçe büyüyen boyutlardaki araziler için mücadele verilirken de bu çatışma bir ad altında sürdürüldü. Herkes kendisine, nihaî tahlilde bir temeli olan, hayalî bir cemaat¹ aidiyeti tayin ediyor ve bu topluluğun menfaatleri uğruna hesaplaşıyordu. Süreç neredeyse Fransız İhtilâli'ne kadar bu tarzda devam etti. Bu döneme kadar bir hükümdarlığın, krallığın veya imparatorluğun tebaası olanların, söz konusu üst otoriteye bağlılığını ağırlıklı olarak belirleyen şey, yaşadığı topraklarda huzur bu-

lup bulamadığıydı. Nitekim Osmanlı fetihlerinden sonra Ortodoks Hıristiyanların çoğunluğunun Balkanları terk etmeyip Osmanlı idaresini tercih etmesi, Osmanlı-Safevî çatışmasında bazı Türkmen aşiretlerinin İran'a gitmeleri ve Fransız Protestan'ı Huguenotların, Katolik Fransa'dan kaçarak Protestan Almanya'ya sığınmaları, hep bu cümledendir.

Gelişmeye açık tek varlık olan insan, bunun tabii bir sonucu olarak daha önceleri kurmuş olduğu hayalî cemaati, Fransız İhtilâli ile bir adım daha ileriye taşıdı. Fransız İhtilâli'ne kadar birbirini boğazlamak için kolayca gerekçe bulan, meselâ Parisliler ile Bordeauxlular, yapılan ihtilâl başta Avusturya olmak üzere, Avrupa'nın mutlak monarşileri tarafından tehdit edilince, bu defa "Fransa'nın evlatları" olarak "vatanları"ni savunmak için tek "bayrak" altında toplandılar. Böylece modern hayalî cemaatin adı da kondu: Millet (*nation*). Zaman içinde milliyetçilik, gelişmelerin de etkisiyle çeşitli formlara büründü. Kültürel milliyetçilik, liberal milliyetçilik, muhafazakâr milliyetçilik, yayılmacı milliyetçilik ve anti-emperyalist milliyetçilik bu formların başlıcaları olarak zikredilebilir.² Burada milliyetçilik çeşitlerinin ayrıntılarına girilmeyecektir. Fakat bir gerçek vardır ki o da güdülen milliyetçiliklerin başka milliyetçikleri uyandırdığı, tahrik ettiğidir. 18. ve 19. yüzyıllarda bundan en fazla zarar görenler çok "milletli" imparatorluklar oldu. Bunlardan biri olan Osmanlı Devleti de bunun sıkıntısını fazlasıyla yaşadı. Osmanlı Devleti'ndeki milletler Avrupa'ya yakınlıkları ve onların etkisinde olmalarıyla doğru orantılı olarak, bu akımın etkisinde devletlerine baş kaldırdılar veya reform taleplerinde bulundular. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nden en son, o da büyük savaş sonucu paylaşımında farklı Avrupalı devletlerin hissesine düşmesi nedeniyle, ayrılan Araplar ile artık devleti tek bir çekirdek milletin, yani

Türklerin, etrafında tekrar ayağa kaldırma teşebbüsünde bulunan İttihad ve Terakki'nin, milliyetçi siyasetlerinde birbirlerini ne kadar etkiledikleri ele alınacaktır.

Bir gerçek vardır ki o da güdülen milliyetçiliklerin başka milliyetçikleri uyandırdığı, tahrik ettiğidir. 18. ve 19. yüzyıllarda bundan en fazla zarar görenler çok "milletli" imparatorluklar oldu. Bunlardan biri olan Osmanlı Devleti de bunun sıkıntısını fazlasıyla yaşadı.

Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin giderek, özellikle askerî anlamda zayıflaması Osmanlı hâkimiyetindeki bölgelerde gözü olan Avrupalı devletleri harekete geçirmiştir. Askerî yenilgilerin birbirini takip ettiği bu dönemde, peşpeşe verilmek zorunda kalınan imtiyazlar sonucunda Avrupalılar çeşitli yollarla Osmanlı Devleti'ndeki nüfuzlarını artırma yoluna gittiler. Kurdukları ticarî temsilciliklerin yanında, misyoner eğitim faaliyetlerini de artırdılar. Siyasî, ticarî ve dinî misyon faaliyetlerinin yoğun olduğu bölgelerden biri de Hıristiyan Arapların nispeten çokça yaşadığı bugünkü Suriye, Lübnan, İsrail ve Filistin bölgeleriydi. Böylece Avrupalıların nüfuzuna açılan bölgede milliyetçilik fikirleri de özellikle Hıristiyan Araplar arasında kolayca yayıldı.³ Müstakil bir Arap devletinin kurulmasının peşine düşenler, Hıristiyan Araplardı. Bunlar Avrupalı hâmilerinin desteğiyle, Osmanlı Devleti'nin yakında muhakkak yıkılacağını düşünerek, bağımsız bir devlet kurmanın hayaliyle yaşıyorlardı. Müslüman Araplar ise, Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı düşünmemişlerdi. Fakat Avrupa karşısında sürekli gerileyen devleti toparlamak için yapılan Avrupaî reformlara da açıkça tepki gösterdiler. Hatta bazılarına göre yapılan bu reformlar Osmanlı Devle-

ti'ni Sünnî İslâm'ın hâmisî olmaktan çıkarıyordu. Bu görüşe sahip olanlar, Sudan'daki Mehdiye tarikatı, Libya'daki Senusi tarikatı ve Arabistan'daki Vahhabîler idi.⁴

Arap milliyetçiliğinin Arapların yaşadığı her bölgede aynı tarzda geliştiğini ve yayıldığını söylemek zordur. Meselâ, Avrupa nüfuzuna daha açık bölgeler olan Şam, Beyrut, Kudüs ve Hayfa gibi şehirlerde tam anlamıyla Avrupa'da yaşanan ve bilinen tarzda bir milliyetçilik anlayışı gelişirken, bu etkiye nispeten uzak Arabistan'da, dinin farklı yorumlanması ve bundan kaynaklanan merkezî otoriteye isyan eden kabileci bir milliyetçilik anlayışını görmek mümkündür.⁵ Mısır'daki durum da kendine özgü bir gelişme takip etti. Burada 1882'de kurulan İngiliz hâkimiyeti, Mısırlılar arasında İngiliz yönetimine bir tepki olarak Arap milliyetçiliğinden ziyade, kendine has bir Mısır milliyetçiliği fikrini doğurdu.⁶ Mısır mil-

Avrupa nüfuzuna daha açık bölgeler olan Şam, Beyrut, Kudüs ve Hayfa gibi şehirlerde tam anlamıyla Avrupa'da yaşanan ve bilinen tarzda bir milliyetçilik anlayışı gelişirken, bu etkiye nispeten uzak Arabistan'da, merkezî otoriteye isyan eden kabileci bir milliyetçilik anlayışını görmek mümkündür.

liyetçiliği ve vatanperverliğinin öncüsü ise, bir süre Fransa'da bulunan ve ihtilâlin doğurduğu fikirlerden etkilenen *Rifa'ah Rafi el-Tahtavi* (1801-1873)'dir.

Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışında dikkat çeken iki nokta vardır: Birincisi hareketin Hıristiyan Araplar arasında daha fazla taraftar bulmuş olması, ikincisi ise bugün Lübnan olarak adlandırılan coğrafyada yoğunlaşmasıdır. Bunun en önemli sebebi bölgenin ticarî bağlantılar nedeniyle Avrupa ile çok yoğun bir temas hâlinde olmasıdır. Zaten bu sebepten

ötürü Hıristiyan misyoner okulları da öncelikle bu bölgede faaliyete geçmiştir.⁷ Böylece Batılı tarzda eğitimin etkisi ve Fransız İhtilâli'nin siyasî fikirlerinin tesiriyle Arap dili ve edebiyatını canlandırma teşebbüsleri ve Arap geçmişine vurgu gün geçtikçe kendisini hissettirerek, modern anlamda bir Arap milleti inşası sürecini hızlandırdı. Bunda elbette Lübnan'da Hıristiyan Arapların kontrolündeki matbaa ve gazetelerin önemli rolü oldu.⁸ Burada vurgulanması gereken bir nokta da şudur: Hareket hemen ilk yıllarında bağımsızlık elde etmeyi hedeflememiş, bunun yerine Arap dili ve kültürünün yeniden inşasıyla, bir millet oluşturma şuurunu kazandırmayı amaçlamıştır. Nitekim bu konudaki önder *Nasif Yazıcı*'dir. Amerikan misyoner okullarında okutulmak üzere Arapça dilbilgisi, mantık, hitabet gibi konularda çalışmalar yapan *Yazıcı*'nin eserleri yalnız bu okullarda okutulmadı, daha geniş kitlelerce de kabul gördü. Osmanlı idaresinden kurtuluşun ancak Arap edebiyatının canlandırılmasıyla olacağını savunan *Yazıcı*, çocuklarını da aynı heyecan içinde yetiştirmiş ve nitekim Arap millî kurtuluşuna ilk çağrışı oğlu *İbrahim Yazıcı* yapmıştır.⁹ *İbrahim Yazıcı* babasının etkisinde öylesine kalmıştı ki en kayda değer milletin Araplar olduğunu savunuyor ve Arapların Arap olmayanların hâkimiyetine girdikten sonra gerilediğini ve dini de fanatikleştirdiklerini ileri sürüyordu. Ona göre Avrupalılar da ilerlemelerini Araplardan aldıkları bilgilere borçluydular.¹⁰ Arap milliyetçiliğinde etki yapmış diğer Hıristiyan Araplar arasında *Butrus el-Bustani*, *Necip Azuri* gibi isimler de sayılabilir. Şüphesiz bir süre sonra Arap dili ve geçmişine vurgu yaparak ortak bir bilinç oluşturma çabalarına Müslüman Araplardan bazıları da dâhil oldu. Meselâ *Amir Muhammed Arslan*, *Hüseyin Bayhum* bunlar arasında zikredilebilir.

Müslüman Araplar, Hıristiyan Arapların aksine, geleceklerini Osmanlı Devleti'nden ayrı plânlamak yerine, kendilerini bir parçası olarak gördükleri imparatorluğu son dönemdeki kötü gidişatından kurtarmanın yollarına kafa yormuşlardır. Bu amaçla çeşitli reform teklifleri ortaya atılmıştır. Bu konuda kanaat belirtenlerin önde gelenleri *Şeyh Muhammed Abduh*, *Muhammed Reşid Rıza*, *Abdurrahman el-Kevakibi* ve Arap olmamasına rağmen bu tartışmaya önemli katkı sağlayan *Cemaleddin Afganî*'dir. Söz konusu entelektüeller, Müslümanlar arasında eğitim faaliyetlerinin yaygınlaştırılması, bütün Müslümanların bir halife idaresi altında toplanması, Arap milletinin üstünlüğünü vurgulayarak hilafetin Kureyş kabilesinden gelen birine devredilmesi, Batı medeniyetinin reddedilerek saf İslam'a dönülmesi ve misyoner okullarına Müslüman çocukların gönderilmemesi gibi uygulanabilirliği mümkün veya tartışmalı olan fikirler ortaya atmışlardır.¹¹ Bütün bu öneri farklılıklarına rağmen bir nokta önemlidir ki dönemin Müslüman ileri gelenleri Arapları Osmanlı idaresinden kurtulma yönünde değil, Batı'nın tecavüzlerinden korunmaları yönünde uyarıyorlardı. Onların "kalan son güçlü İslâm imparatorluğunu" zayıflatmak gibi bir niyetleri yoktu.¹²

II. Abdülhamid'in, uyguladığı İslâm Birliği (İttihad-ı İslâm) siyaseti ve bu bağlamda halifelik kavramını ön plâna çıkaracak ve etkisini artıracak icraatlara yönelmesiyle (meselâ Hicaz demiryolu projesi bu anlamda önemlidir), onun idaresinde nispeten Arap milliyetçiliğinin gücü kırılmıştır. II. Abdülhamid'in uyguladığı siyasette başarı elde etmesinin sebepleri arasında, Müslümanların refah ve gücünü artırmayı hedeflemiş olması ve Avrupa emperyalizmine karşı koymayı ön plâna çıkararak, ortak bir kimlik oluşturma çabası, gösterilmektedir.¹³ Bununla birlikte, Osmanlı Devle-

ti'nin nihaî akıbetinde kesin belirleyiciliği olan, yani bir bakıma sonun başlangıcını teşkil eden II. Meşrutiyet'in ilânına kadar geçen süreçteki Arap milliyetçiliği ile ilgili faaliyetler, özellikle de Hıristiyan Arapların faaliyetleri, son dönemde bu konu hakkında oldukça aydınlatıcı bilgiler veren bir çalışmada da isabetle vurgulandığı gibi,¹⁴ Arap milliyetçiliğine

Müslüman Araplar, Hıristiyan Arapların aksine, geleceklerini Osmanlı Devleti'nden ayrı plânlamak yerine, kendilerini bir parçası olarak gördükleri imparatorluğu son dönemdeki kötü gidişatından kurtarmanın yollarına kafa yormuşlardır.

fayda sağlamaktan çok, Jön Türk hareketi olarak bilinen liberal hareketin canlandırılmasına katkıda bulunmuştur.

İttihad ve Terakki İdaresinde Arap Milliyetçiliği ve "Türkleştirme" İthamları

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra giderek artan bir ölçüde ülkeyi idaresi altına alan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin icraatları, tartışmalara açık olmasının yanında, hâlâ araştırılmaya ve anlaşılmasına muhtaçtır. Gri tonların pek bir anlamının olmadığı ülkemizde ise, ideolojik kavgaların vazgeçilmez aracıdır. Bu dönem ve Cemiyet'in mensupları, yakıştırmaya ve ithamların muhatabıdır. Bunlardan konumuzla doğrudan ilgili olanı, İttihad ve Terakki'nin özellikle 1913'te iktidarın iplerini tamamen ellerine geçirdikten sonra, özellikle Arap vilâyetlerinde, genelde de ülke dâhilinde "Türkleştirme" siyaseti uyguladıkları ve bunun da Arap milliyetçiliğini tahrik ettiği.

İttihatçıların uyguladıkları siyasetlerin, her ne gerekçeyle olursa olsun, Osmanlı Devleti'ne maliyeti ortadadır. Amaçları bir şekilde imparatorluğu ayakta tutmak ve kaybedilen toprakları geri almanın yollarını bulmak idi. Ba-

ğimsizliklerini birer birer elde eden Balkanlardaki Hıristiyanların ayrılışı kaçınılmaz son olarak görülüyordu, fakat 1912'deki Arnavutluk isyanı ve bağımsızlığı İttihatçıların dengesini bozdu. Artık, Araplar arasında küçük bir azınlık milliyetçi ve ayrılıkçı söyleme sahip olsa da onlara da şüphe ile bakılmaya başlandı.

Genç Osmanlılar, Jön Türkler ve İttihad ve Terakki zamanla farklı isimler almış aynı cemiyetmiş gibi algılanır çoğunlukla. Kısmî bir evrilme süreci yaşanmış olmakla birlikte özellikle Avrupa'daki, İbrahim Temo ile arkadaşları tarafından kurulan ve Ahmed Rıza'nın önderliğini yaptığı İttihad Terakki ile Selâ-

1912'deki Arnavutluk isyanı ve bağımsızlığı İttihatçıların dengesini bozdu. Artık, Araplar arasında küçük bir azınlık milliyetçi ve ayrılıkçı söyleme sahip olsa da onlara da şüphe ile bakılmaya başlandı.

nik'te şekillenen (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) ve daha sonra II. Abdülhamid'i tahttan indirerek idareyi devralan İttihad Terakki, aynı ismi paylaşmaları hâricinde, tamamen farklıdır.¹⁵ Burada bu farkların ayrıntısına girilmeyecektir, fakat bunun not edilmesinde fayda vardır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, 1908'de II. Meşrutiyeti ilân ettirirken, tehdit altında gördükleri devletin bekasının ancak, Osmanlı tebaası olan farklı milletleri anayasalı meşrutî bir yönetim altında bir araya getirilmesiyle sağlanabileceğine inancı tamdı. Fakat seçimler yapıp meclis işlemeye başladığında, ilk karşılaştıkları problem milletlerin mecliste temsil edilme oranları ile ilgili itirazlar oldu. Farklı unsurları kaynaştırmasını umdukları meclis, bilakis farklılıkları vurgulayan ve bunlarla ilgili yeni talepler ortaya konulmasını sağlayan bir ortam oluşturmuştu.

İttihad ve Terakki Cemiyeti *Osmanlıcı* idi. Bu sebepten Osmanlı tebaası olan parçalar hâlindeki "millet"leri anayasası ve siyasî partileri olan bir meşrutiyet idaresi altında toplamaktan başka bir çıkar yol göremiyordu.¹⁶ Bu hedef ve niyetlerine rağmen, Osmanlı tebaası Ermenilerden, Rumlardan, Bulgarlardan, Hıristiyan Araplardan ve Siyonistlerden bağımsızlığa yönelik taleplerle karşı karşıya kaldılar. Bunun üzerine ister istemez, belki de bir refleks olarak, tanımlanış ve imparatorlukta-ki diğer milliyetçilikler kadar belirli bir arka plândan mahrum ve mensupları itibarıyla de kendilerini Türk kabul eden, fakat gerçekte farklı milletlere mensup bir kadro olan İttihad ve Terakki Cemiyeti, kendi Türk kimliklerini tanımlamaya ve imparatorluğun dayanabileceği çekirdek bir Türk milleti oluşturmaya çalıştı.¹⁷ Hâlbuki onların siyasî görüşüne göre hedefledikleri yapı, din açısından güçsüz, fakat eğitim ve ekonomi açısından güçlü bir merkezî devletti. Bu aşamada etnik kimliğin önemi yoktu. Osmanlı birliği ancak böyle bir yapı içinde, gerektiğinde de zor kullanılarak ayakta tutulabilirdi. Bu yaklaşım özellikle Ermeni ve Arap milliyetçileri tarafından Türk milliyetçiliği olarak algılanmışsa da gerçekte İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı birliği görüşü ve amacı, din ya da ırkları ne olursa olsun, bütün Osmanlıların merkezî devletin eşit vatandaşları olduğu bilincini yerleştirmeye yönelikti. Bu görüş ise, o dönemde hâkim Tanzimat fikirlerinden ziyade II. Mahmud'un, herkesi ibadethânesinde, fakat eşit tebaası olarak kabul etmeye meyilli yaklaşımına yakındı. Milliyetçiliğe (*nationalism*) yaklaşımları ise, Türk milliyetçiliği de dâhil, her türlü siyasî milliyetçiliği Osmanlı İmparatorluğu'na ihanet olarak algılayan II. Abdülhamid'in görüşü ile aynıydı.¹⁸ Bu bağlamda, Türk milliyetçiliğinin bir aracı olarak, İttihatçıların meclisi oluştururken izledikleri yol da eleştiri-

rilmiş ve Türklerin lehine düzenlemeler yapıldığı iddia edilmişti.¹⁹ Hâlbuki İttihatçılar, Meclise Arap, Ermeni, Rum ve hatta Türkleri seçtirirken, her şeyden önce İttihad ve Terakki'nin güttüğü siyaseti destekleyecek, en azından bunu baltalamayacak kişileri belirlemeye özen gösteriyorlardı.²⁰

Bu aşamada, kısaca da olsa, Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışına göz atmakta fayda vardır. Rusya'da yaşayan ve çeşitli vesilelerle Osmanlı Devleti'ne gelen Rusya Müslüman Türklerinin, Türk etnik milliyetçiliğinin öncüleri olduğunu, Türk milliyetçiliğinin babası kabul edilen Ziya Gökalp dahi teslim etmektedir.²¹ Aynı diğer modern milliyetçiliklerde olduğu gibi, Rusya'nın ötekileştirmesine karşı bir refleks olarak ortaya çıktığı açık olan bu milliyetçiliğin, başlangıçta Osmanlı Devleti'nde bir zemini yoktu. Osmanlı Devleti'ni yöneten çekirdek, 19. yüzyıla kadar, Türkçe konuşmakla birlikte, bütün imparatorluklarda olduğu gibi, etnik bir aidiyet iddia etmeyen bir statü grubundan ibaretti. Osmanlı bürokrasisi de kendisini herhangi bir etnik veya dinî gruba bağlı olmayan, Osmanlı hanedanının temsil ettiği bir devleti yöneten ve dine hizmet eden bir elit olarak görüyordu. Tanzimat ve Islahat düzenlemeleri bu durumu değiştirdi. Sırasıyla 1839 ve 1856 reformlarının eski düzenin sosyal, hukukî ve siyasî temelleri ve imparatorluk tebaasını devlete bağlayan değerleri değiştirmesinden sonra, devlet kendisine daha geniş bir toplumsal temel oluşturmaya çalıştı. Bunun sonucunda ise, herkesi eşit vatandaş olarak görmeyi hedefleyen Osmanlılık doğdu.²² Yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlılık olan İttihad ve Terakki Cemiyeti, kabaca 1912 yılına kadar, bu fikri savundu.

Pekâlâ, "Türkleştirme" itham ve iddiaları nasıl ortaya çıktı? Son dönemde yapılan çalışmalar isabetle, "Türkçülük" olarak adlandırılan veya Türklüğün siyasallaşmasına yol açan uygula-

maların aslında devletçilik-bireyselcilik (liberalizm) veya merkezîyetçilik-adem-i merkezîyetçilik kavgası olduğunu ortaya koymaktadır.²³ Meselâ Karpat'ın bu konudaki bir yorumu dikkate değerdir: "*Jön Türklerin iktidara gelmelerini izleyen kısa siyasal ve toplumsal barış ve uyum dönemi, ne Türklük ve hatta ne de 'sekülerizm' üzerindeki anlaşmazlık yüzünden değil, yeni hükûmetin Osmanlı birliğini güçlendirmeyi hedefleyen merkezileştirme politikası yüzünden sona ermiştir. Daha 1908*

Rusya'da yaşayan ve çeşitli vesilelerle Osmanlı Devleti'ne gelen Rusya Müslüman Türklerinin, Türk etnik milliyetçiliğinin öncüleri olduğunu, Türk milliyetçiliğinin babası kabul edilen Ziya Gökalp dahi teslim etmektedir.

yılının sonuna gelinmeden, çiftçi grupları, taşra ileri gelenleri, kurulu dinî düzenin mensupları, artı Rumlar, Ermeniler ve Makedonyalılar İttihad ve Terakki'nin merkezileştirme politikasına şiddetle hücum ettiler."²⁴

Devletin bekasını sağlamak amacıyla 1908'de II. Meşrutiyeti ilân ettiren İttihad ve Terakki Cemiyeti, daha zaferinin sarhoşluğunu yaşarken iki sarsıcı haber geldi. Bulgaristan bağımsızlığını ilân etti. Avusturya ise Bosna ve Hersek'i ilhâk ettiğini açıkladı. İttihad ve Terakki bundan olumsuz etkilendi, ancak Osmanlılık siyasetinde bir değişikliğe gitmedi. Fakat İtalyanların Trablusgarp'ı işgalini takip eden Arnavut isyanları ve bağımsızlığı (1910-1912)²⁵ ve özellikle Makedonya ve Trakya'nın Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan arasında paylaşılmasına neden olan Birinci ve İkinci Balkan Savaşları (1912-1913), devletin Anadolu'da kalan topraklarını bir arada tutmayı kendine amaç edinmiş bir etnik "çekirdek" oluşturma meselesini gündeme getirdi.²⁶ Bu bağlamda

şu tespite dikkat çekmek elzem hâle gelmektedir: *"Milletler arasındaki uzlaşma ya da kaynaşma sorunuyla devlet-din ilişkisi sorunu, 20. yüzyıl koşulları altında Osmanlı imparatorluk devletini bölme ya da tasfiye etme planı göze alınmadan çözümlenemeyecek olan sorunlardı."*²⁷ Nitekim bu sorun o kadar trajik sonuçlar doğurmuş ve o derece Türk idarecinde travmatik etkiler bırakmıştır ki günümüzde dahi hâlâ bu etkilerin atlatılabilmiş olduğunu söylemek pek mümkün değildir.

Ve özellikle Makedonya ve Trakya'nın Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan arasında paylaşılmasına neden olan Birinci ve İkinci Balkan Savaşları (1912-1913), devletin Anadolu'da kalan topraklarını bir arada tutmayı kendine amaç edinmiş bir etnik "çekirdek" oluşturma meselesini gündeme getirdi.

İttihad ve Terakki'nin 1908-1913 yılları arasındaki siyasî görüşlerini ve bunları etkileyen ortamı kısaca değerlendirdikten sonra, esas olarak Cemiyet'in iktidarı tam olarak eline aldığı ve "Türkleştirme" siyasetinin en yoğun olduğu iddia edilen 1913'ten sonraki dönemde Araplara yaklaşımına artık bakabiliriz. Cemiyet bu tarihten itibaren Araplara bazı imtiyazlar tanımaya hazırды. Fakat bunu hiçbir zaman tam özerklik boyutuna vardiırma niyetinde değildi. Nitekim 9 ve 12 Mart 1913'te Meclis'ten geçirdikleri iki kanunla bu niyetlerini belli ettiler. 9 Martta geçen kanun, eyalet maliyelerini imparatorluk maliyesinden ayırıyor ve eyalet vergilerinin kurulacak olan özel bir birim yoluyla toplanacağını bildiriyordu. Burada belli ölçülerde bir özerklik sağlanıyorsa da 25 Marttaki kanun idarî olarak bunu dengeliyordu. Buna göre, İstanbul'dan tayin edilen bir vali, yerel olarak seçilmiş meclisin başı olacaktı ve böylece yarı-özerk bir idare oluşturulacaktı.²⁸

Bu kararlar otonomi beklentisi içinde olan Arapları hayal kırıklığına uğrattı. Özellikle Basra'daki Arap ileri gelenleri, eşraf ve mebuslar dâhiliye nâzırına protesto telgrafları çektiler. Araplar, merkezden gelecek valiye tanınan eyalet meclisinin kararlarına müdahale etme, uygun görmediği konulardaki tartışmaları gündemden çıkarma, oturumları erteleme ve dilerse meclisi dağıtma gibi yetkilere itiraz etmekteydiler. Bu itirazlara İttihatçılar hiçbir zaman sert karşılıkta bulunmadılar, bilakis onların gönüllerini almaya çalıştılar. Meselâ Arapçanın okullarda öğretilmesine ve idarî mekanizmanın bazı şubelerinde kullanılmasına izin verdiler. İttihad ve Terakki'nin yayın organı olarak kabul edilen *Tanin* gazetesinde Arapçanın öğretilmesi ve yaygınlaştırılması konusunda daha fazla gayret beklendiğine dair yazılar çıktı. Arap asıllı Said Halim Paşa sadrazamlık makamına getirildi. II. Abdülhamid döneminde, kontrol altında tutmak amacıyla İstanbul'da zorunlu ikamet ettirilen Hicaz Şerifi Hüseyin, geri gönderildiği gibi, bazı imtiyazlar da verildi.²⁹ Bu arada, 21 Haziran 1913'te Paris'te kabaca yarısı Hıristiyan, yarısı ise Müslüman olan bir Arap Kongresi toplandı. Bu gelişmelerin yaşandığı dönemde dahi söz konusu kongrede ayrılıkçı tavrıdan ziyade, birlikte yaşamın formüllerini arayan bir yaklaşım sergilendi. Ayrıca net olarak verilen bir mesaj da modern medeniyete dâhil olmak için imparatorlukta reform yapılması gereği ve Avrupa'nın da bu sürece yardım etme lüzumu oldu.³⁰ Bu dönemde Arapların gönlünü almak için atılan adımların olumlu etkileri olduğu açıktır. Bunun belki de tek istisnası Şerif Hüseyin'dir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Araplar arasında Osmanlı Devleti'ne karşı İngiliz kışkırtmasıyla çıkartılan isyana desteğin Şerif Hüseyin ve şürekâsı ile sınırlı kalması bunun istisna olmasının en önemli delilidir. Kaldı ki

ona katılanlar da savaş sonrasında pişmanlıklarını şöyle dile getirmişlerdir: *"Eğer Türkiye'ye karşı baş kaldırdıysak, bu sadece haklarımızı öne sürmek içindi ve ittifakımızın ülkemizi böleceğini ve ardından da sömürgeleştirileceğini önceden görebilseydik, Türklere karşı husumetimizi ilân etmezdik."*³¹

Sonuç Yerine

Modern zamanların oluşturduğu bir "hayali cemaat" olan milliyetçilik, yaygınlaştıkça temeli ve müsait ortamı olan yerlerde, başka milliyetçiliklerin doğuşunu tetiklemiş, tahrik etmiştir. Bu modern olgunun en ciddi zarar verdiği yapılar tabiatıyla, çok dilli ve çok "millet"li yapılarıyla imparatorluklar oldu. Osmanlı Devleti de farklı dilleri konuşan, farklı dinden insanları barındıran bir imparatorluk olması nedeniyle, milliyetçi akımlardan kaçınılmaz bir şekilde etkilendi.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Avrupa'ya yakın Hıristiyanlar ilk baş kaldıran unsurlar oldu. İlk işareti Sırlar verdiler, ancak ilk bağımsızlığı Yunanlılar kazandı. Avrupa'dan gelen bu akımdan başlangıçta en az etkilenenler Müslüman tebaaydı. Değişik diller konuşsalar, etnik aidiyetlerinin farkında olsalar da neticede İslâm dini en belirgin kaynaştırıcı etkendi. Araplar arasında milliyetçiliğin yaygınlaştığına dair emareler vardı, ancak farklı seslerin daha ziyade Hıristiyan Araplardan çıktığı, son dönemde yapılan çalışmalara kadar hep göz ardı edildi. Hatta Cumhuriyet dönemi tarih yazıcılığında bu gerçek görmezden gelinerek, "Arapların Türkleri arkadan vurduğu" söylemi yaygın kabul gördü.

Araplar arasında yaygınlaşan milliyetçilik akımı, bugünkü Lübnan, Suriye, Filistin ve İsrail coğrafyasında yoğunlaşan Hıristiyan Avrupalı ve ABD'li misyoner okullarının ürünüydü. Bu okulların Müslümanlar üzerindeki etkisi çok sınırlı kaldı ve faaliyetlerini daha ziyade Hıris-

tiyan Arapları kendi mezheplerine çekme mücadelesine yoğunlaştırdı. Nitekim Arap milliyetçiliği iddiası ile ortaya çıkanların özellikle ABD'li misyoner okullarından mezun olması dikkat çekicidir. Elbette süreç içinde Hıristiyan Araplara Müslüman Araplar da katıldı. Ancak Müslüman Arapların ayrılıkçı ve bağımsızlık isteyen faaliyetleri çok sınırlı kaldı. 18. yüzyıldan bu yana Osmanlı makamları ile sürekli anlaşmazlık ve çatışma içinde olan Hicaz bölgesi idarecisinin, yanına birkaç kişi daha alarak Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmış olması bu gerçeği değiştirmeye yetmez. Nitekim isyana katılan bazı önde gelenlerin daha sonra vahim bir hata yaptıklarını itiraf etmeleri de bunu ispatlamaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki İttihad ve Terakki'nin, yönetimleri sırasındaki bütün hatalarına rağmen, Arap milliyetçiliğini tahrik ettiğine ve "Türkleştirme" siyaseti izlediğine dair iddialar da hâlâ araştırılmaya ve ispatlanmaya muhtaktır.

Arap milliyetçiliği, bugünkü Lübnan, Suriye, Filistin ve İsrail coğrafyasında yoğunlaşan Hıristiyan Avrupalı ve ABD'li misyoner okullarının ürünüydü. Bu okulların Müslümanlar üzerindeki etkisi çok sınırlı kaldı ve faaliyetlerini daha ziyade Hıristiyan Arapları kendi mezheplerine çekme mücadelesine yoğunlaştırdı.

Son yıllarda Arap milliyetçiliği ile ilgili yapılan çalışmalarda "Türkleştirme" olarak öne sürülen siyasetlerin, aslında sıkı bir merkezîyetçi yapı kurmanın emareleri olduğu, haklı olarak, ileri sürülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesine kadar "Osmanlılık" siyasetinden taviz vermeyen İttihad ve Terakki nezdinde, Balkanlardaki kayıplardan sonra, özellikle Arnavutların isyanı ve bağımsızlıklarını ilân etmeleriyle, elde kalan son toprakları

muhafaza edecek bir etnik "çekirdek" sorunu ortaya çıkmıştır. Gerek büyük güçlerin karşı konulamaz "oyunları", gerekse İttihatçıların Arnavutların bağımsızlığından sonra Araplara da şüphe ile yaklaşmaya başlaması, kaçınılmaz olarak bu çekirdeğin, vatan olarak Anadolu ve millet olarak da Türkler olacağı sonucunu doğurmuştur. Yani Türkçülüğü, Avrupalı emperyalist güçlerin izlediği siyasetler ve Osmanlı Devleti'ndeki çeşitli etnik grupların izlediği milliyetçi ayrılıkçı akımların ortaya çıkardığı bir vakıadır. Türk milliyetçiliği bir yurt edinmek için veya bir yurdun sınırlarını belirlemek için ortaya çıkmamış, bilakis daha önce hâkimiyeti altında olan toprakların bir kısmını elde tutabilmek için, son çare olarak ortaya atılmıştır. İttihatçıların son anlarında sarıldıkları bu çarenin işe yarayıp yaramadığını, büyük savaşın patlak vermesi ve imparatorluğun dağılmış olması nedeniyle bir hükme bağlamak zordur. Cumhuriyeti kuran kadroların elde kalan son toprak parçasında, bütün imkânsızlıklara rağmen, bir ulus devlet inşa sürecinde bel bağladıkları "Kendisini Türk hisseden herkes Türk'tür, devletin eşit yurttaşdır." gibi bir yaklaşım ise, belli bir amaca hizmet eden, fakat modern ulus devletlerin hiçbirinde rastlanamayacak kadar kendine özgüdür. Çünkü modern ulus devletler var olan dilin bir lehçesini benimsemiş ve ortak olan bir tarih şuru üzerine devlet inşa etmişlerdir. Ancak Türkiye'de bir ulus devlet oluşturulurken hem dil, hem de tarih, mevcut geçmiş göz ardı edilerek, neredeyse sıfırdan inşa edilmeye kalkışılmıştır. Bir imparatorluk bakiyesinden, bir ulus devlet meydana getirmenin zorluğu ortadadır. Bunun doğal sonucu olarak ülke halkı, çeşitli sebepler nedeniyle bir türlü "eşit vatandaş" olamadığı için, bir ulus devlet olamamanın doğurduğu sıkıntılar da hâlen devam etmektedir. ■

dipnotlar

- 1 Milliyetçiliklerin birer hayalî cemaatler olduklarına dair aydınlatıcı bir çalışma için bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler. Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.
- 2 Bu konuda bilgi için bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2005, s. 1174-1176.
- 3 Bkz. Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies [İslâm Toplulukları Tarihi]*, çev. Yasin Aktaç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002], Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s. 638; Bassam Tibi, *Arab Nationalism. Between Islam and Nation-State [Arap Milliyetçiliği]*, çev. Taşkın Temiz, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998], St. Martin's Press, New York, 1997, s. 95-96. Arap milliyetçiliğinin, özellikle Hıristiyan Araplar arasında yaygınlaştığına ve Müslüman Arapların ezici çoğunluğunun buna itibar etmediğine vurgu yapan bir çalışma için bkz. H. Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği. Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilig*, S. 30 [Yaz 2004], s. 174-192.
- 4 William Ochsenwald, "Modern Ortadoğu'da İslâm ve Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası. Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, L. Carl Brown (ed.), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 395.
- 5 Hans Kohn, *Geschichte der Nationale Bewegung im Orient*, Kurt Vowinkel Verlag, Berlin, 1928, s. 212-213.
- 6 Lapidus, a.g.e., s. 620.
- 7 Bölgede faaliyet gösteren misyoner okullarının geçmişi çok eskidir. Buraya ilk olarak Fransız Cizvitleri 1625'te gelmişlerdir. Protestan Amerikalıların bölgede görülmesi ise 1820'dedir. Bölgede faaliyet gösteren misyonerler Müslümanlardan ziyade Hıristiyan Osmanlı tebaası üzerinde çalışmışlardır. Bk. George Antonius, *The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement*, Khayats, Beirut, tarihsiz, s. 35-36; Zeine N. Zeine, *Arab Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism*, Greenwood Press, Westport, 1981, s. 42.
- 8 Zeine, a.g.e., s. 39.
- 9 Antonius, a.g.e., s. 46-47.
- 10 Ernest C. Dawn, *From Ottomanism to Arabism. Essays on the Origins of Arab Nationalism*, Universtiy of Illinois Press, Urbana, 1973, s. 132.
- 11 Bk. Soy, a.g.m., s. 181-182.
- 12 Zeine, a.g.e., s. 58. Ayrıca bkz. Salih Tuğ, *İslâm Ülkelinde Anayasa Hareketleri, XIX. ve XX. Asırlar*, İrfan Yayınları, İstanbul, 1969, s. 255; Aparajita Gogoi - Gazi Ibdevi Abdulghafour, *Arab Nationalism. Birth, Evolution and the Present Dilemma*, Lancers Book, New Delhi, 1994, s. 85.
- 13 Bkz. Ochsenwald, a.g.m., s. 392-394.
- 14 Bkz. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyet-*

çiliği ve İslâmcılık (1908-1918), çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 57.

¹⁵ Bu konuda bir tahlil için bkz. Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 655-658.

¹⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 406.

¹⁷ Karpat, a.g.e., s. 566.

¹⁸ Berkes, a.g.e., s. 407.

¹⁹ 1908, 1912 ve 1914'teki seçimler sonucunda oluşan meclis dağılımı için bkz. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986, s. 255.

²⁰ Ahmad, a.g.e., s. 230.

²¹ Karpat, a.g.e., s. 566.

²² A.g.e., s. 660.

²³ Bkz. Kayalı, a.g.e., s. 93-94; Karpat, a.g.e., s. 681.

²⁴ Karpat, a.g.e., s. 682-683.

²⁵ Karpat'ın Arnavut isyanları ve bağımsızlığı ile ilgili yorumu İttihat ve Terakki'nin "Türkçülüğe" yönelişini açıklığa kavuşturacak berraklıktadır: "Arnavutlar, istemeyerek de olsa, Jön Türklerin, resmen Osmanlılığı ve İslâmcılığı bırakmadan Türklüğü Türkçülüğe dönüştürme kararında bir katalizör rolü oynamışlardır. (...) Arnavutlar 1912'de, büyük ölçüde topraklarının Sırbistan ve Yunanistan tarafından ilhakının önüne geçmek için bağımsızlıklarını ilân ettiklerinde, Jön Türkler en sadık Osmanlı kardeşlerinin ihanetine uğramış gibi hissettiler kendilerini ve Arapların da aynı şekilde hareket etmesinden korkmaya başladılar. Ama Araplar henüz böyle bir niyetleri olduğunu bildirmemişlerdi. Buna rağmen, Jön Türkler resmen Osmanlılığı savunmaya devam ettiler, fakat bu artık eskisi gibi Tanzimatçıların öngördüğü etnik üstü, milliyet üstü bir kimlik değildi; aksine, İttihat ve Terakki'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu 'şeklen imparatorluk fakat içerik olarak millî' bir Türk varlığına dönüştürmesine izin verecek bir formülden ibaretti." Karpat, a.g.e., s. 684-685. Ayrıca bk. Ahmad, a.g.e., s. 254-255.

²⁶ Karpat, a.g.e., s. 684.

²⁷ Berkes, a.g.e., s. 409.

²⁸ Ahmad, a.g.e., s. 224.

²⁹ A.g.e., s. 225-229.

³⁰ Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, s. 283.

³¹ US [Records of the U.S. Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey (1910-1929)] 867.00/1094 Filistin Meclisleri Yüksek Komisyonu'ndan "Birleşik Devletlerin Âli Hükümetine, Kudüs'teki saygıdeğer Amerikan Temsilcisi'nin Dikkatine" (Hayfa, 27 Kasım 1919)'dan nakleden Kayalı, a.g.e., s. 230.

kaynakça

AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986.

ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler. Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.

ANTONIUS, George, *The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement*, Khayats, Beirut, tarihsiz.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

DAWN, Ernest C., *From Ottomanism to Arabism. Essays on the Origins of Arab Nationalism*, Universtiy of Illinois Press, Urbana, 1973.

GOGOI, Aparajita - Gazi Ibdevi Abdulghafour, *Arab Nationalism. Birth, Evolution and the Present Dilemma*, Lancers Book, New Delhi, 1994.

HOURANI, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

KARPAT, Kemal, *İslâm'ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

KAYALI, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

KOHN, Hans, *Geschichte der Nationale Bewegung im Orient*, Kurt Vowinckel Verlag, Berlin, 1928.

LAPIDUS, Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

OCHSENWALD, William, "Modern Ortadoğu'da İslâm ve Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası. Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, ed. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 384-411.

SOY, H. Bayram, "Arap Milliyetçiliği. Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilgi*, S. 30 (Yaz 2004), s. 174-192.

TIBI, Bassam, *Arab Nationalism. Between Islam and Nation-State*, St. Martin's Press, New York, 1997.

TUĞ, Salih, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, XIX. ve XX. Asırlar*, İrfan Yayınları, İstanbul, 1969.

ZEINE, Zeine N., *Arab Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism*, Greenwood Press, Westport, 1981.